

Милош Јагодић

СРБИЈА и СТАРА СРБИЈА

EVOLUTA

МИЛОШ ЈАГОДИЋ

СРБИЈА И СТАРА СРБИЈА

(1839–1868)

НАСЛЕЂЕ НА ЈУГУ

*D*EVOLUTA

ПРЕДГОВОР

Аутономна Кнежевина Србија, настала почетком XIX века, обухватила је мањи део српског етничког простора, односно мањи део земаља које су у средњем веку улазиле у састав српских држава. Успеси остварени током Српске револуције пробудили су наду, како код њених предводника тако и код дела српског народа који је остао под непосредном турском влашћу, у потпуно ослобођење и обнову старе државности, српског царства. Она није усахла са окончањем битака Првог и Другог српског устанка, већ је наставила да живи у генерацијама Срба које су следовале устаничкој. Централни део српске државе XIII и XIV века обухватао је подручје од Полимља на северу до горњег Повардарја на југу. Тој територији је средином XIX века било дато име Стара Србија, које је носила све до присаједињења Србији 1913. Ни ослобођење целокупног српског народа од турске власти ни обнова старе српске државности, нису били ни могући ни замисливи без присаједињења Старе Србије Србији.

Циљ ове књиге јесте да се прикаже и анализира политика Кнежевине Србије према Старој Србији од абдикације кнеза Милоша 1839. до убиства кнеза Михаила 1868. У том периоду Србија није имала осмишљену стратегију националне пропаганде која би била плански спровођена културним и просветним средствима. По томе се овај период суштински разликује од каснијег времена. Књига је структурирана тематски. Најважнија обрађена питања односе се на настанак и употребу појма Стара Србија, етнички идентитет хришћана у Старој Србији, њихову историјску и националну свест, место Старе Србије у плановима о државној будућности Србије, припреме за устанак против турске власти и на материјалну помоћ Србије манастирима, црквама и школама у Старој Србији. Поглавље о миграцијама из Старе Србије у Србију било је планирано, али је остало ненаписано јер расположиви извори бројношћу и садржајем то нису омогућили.

О подручју Старе Србије и о политици Србије према њој у овом периоду је писано у литератури, али најчешће парцијално, обухватајући мање географске целине. Климент Џамбазовски и Љубиша Доклестић писали су о територији јужно од Шар-планине, тј. о простору данашње (2016) Републике Македоније. Славиша Недељковић је написао монографију о политици Србије према Косову и Метохији од 1856. до 1897. и више чланака који се односе на историју Нишког

санцака у петој деценији XIX века. Вукоман Шалипуровић и Радмила Петковић Поповић темељно су обрадили историју српских школа у Полимљу. Славенко Терзић је у обимној монографији *Штара Србија*, која хронолошки обухвата цео XIX и XX век, говорио о извесним питањима обрађеним у овој књизи, наравно у мери прилагођеној свеобухватној синтези. Од дела у којима се обрађују појединачни проблеми значајни за наш рад, ваља истаћи монографије Севделина Андрејевића *Нишке буне*, о устанку у Нишком санцаку 1841, и Радоша Љушића *Књија о Начершанију*, о најзначајнијим плановима о будућности српске државе. Наравно, као полазна основа незаобилазни су били резултати старије српске историографије, тј. дела Гргура Јакшића и Војислава Вучковића о спољној политици Србије током друге владавине кнеза Михаила и Драгослава Страњаковића о националној политици Србије у време уставобранитеља. Њима придодајемо и монографију Данка Леовца о односима Србије и Русије од 1860. до 1868.

Објављене грађе има релативно много, и то превасходно у збиркама *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије* коју је приредио Климент Џамбазовски и *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1866*, приређивача Василија Крестића и Радоша Љушића. Кажемо релативно, зато што, у ствари, архивских извора за ову тему има мало, и то посебно у поређењу са периодима 1868–1876. и 1889–1912. Главнина коришћене грађе похрањена је у фондовима и збиркама Архива Србије Митрополија београдска, Државни савет, Министарство просвете, Министарство иностраних дела, Илија Гарашанин и Драгослав Страњаковић. Остали коришћени фондови тог и других архива и библиотека садрже мањи број докумената важних за ову тему. Пошто је наша молба за одобрење истраживања у Архиву Српске православне цркве остала без икаквог одговора, садржај тамошњих фондова нам је остао недоступан.¹

Посебну захвалност дугујемо колеги доц. др Данку Леовцу, који нам је уступио своје исписе из руских архива о припремама устанка на простору Старе Србије 1840–1841.

Сви датуми у главном тексту написани су по новом, а у напоменама, приликом цитирања докумената, паралелно по старом и новом календару.

¹ Списак извора и литературе налази се на крају књиге.

УВОД

ПРОСТОР

До краја четврте деценије XIX века Османско царство сломило је моћ мање или више независних паша и успоставило власт Порте у провинцијама, те је спроведена реорганизација локалне управе. Као и раније, Царство се делило на ејалете, највеће административне целине, ејалети на санџаке, средње административне целине, санџаци на кадилуке или казе, мање административне и судске целине, а казе су према потреби, али не по правилу, могле да имају једну или више нахија, најмањих административних целина. Међутим, број ејалета је повећан ради боље контроле и ефикасније управе. На почетку XIX века, у европском делу државе постојала су четири ејалета – Босна, Румелија, Крит и Џаир (Егејска острва), 1831. је постојао и ејалет Силистрија,² а средином XIX века, тј. од поновног административног спајања ејалета Херцеговина са ејалетом Босна 1851, европска Турска се делила на једанаест ејалета. То су били: 1) Чирмен, 2) Силистрија, 3) Видин, 4) Ниш, 5) Ускуп (Скопље), 6) Босна, 7) Румелија, 8) Јањина, 9) Солун, 10) Џаир и 11) Крит. Ранг ејалета званично су имале и аутономне кнежевине Влашка, Молдавија и Србија и град Београд, док је Црна Гора формално словила за санџак у саставу Румелијског ејалета. Територијални опсег ове књиге захвата цео ејалет Скопље и поједине казе ејалета Ниш, Босна и Румелија. Ејалет Скопље се делио на санџаке Скопље (казе Скопље, Куманово, Врање, Крива Паланка, Кратово, Тетово и Кочани), Призрен (казе Призрен, Алтин, Ибали, Ђаковица, Пећ, Трговиште и Бихор) и Приштина (казе Приштина, Ђилане, Ново Брдо и Вучитрн); ејалет Ниш се делио на санџаке Ниш (казе Ниш, Прокупље са Куршумлијом, Лесковац, Пирот и Берковац), Софију, Самоков и Ћустендил; ејалет Босна је обухватао санџаке Босна (међу осталима, казе Нови Пазар и Митровица), Клис и Херцеговина (међу осталима, казе Пријеполје и Пљевља); ејалет Румелија се делио на санџаке Црна Гора, Скадар (међу осталима, казе Гусиње и Бијело Поље), Дукађин, Охрид (међу осталима, казе Горњи и Доњи Дебар), Битољ (међу осталима, казе Прилеп, Кичево и Велес) и Кесрије. У Кнежевини Србији ејалети су називани „вицекраљевства” или „губерније главне”, санџаци „провинције”, а казе „окружја”. У савременој европској географској и путописној литератури, европска Турска је, ради лакшег

² E. D. Akarli, *Ottoman population in Europe in the 19th century. Its Territorial, Racial and Religious Composition*, unpublished MA thesis, University of Wisconsin 1972, 17, 33.

разумевања, приказивана кроз поделу на тзв. „историјске покрајине“, Бугарску, Босну, Албанију, Македонију, Тесалију, Епир и Тракију. Ова вештачка подела може бити извор термилошке конфузије, тим пре што су различити европски аутори неједнако груписали ејалете и санџаке у „историјске покрајине“. Угледајући се на европске узор, исти начин поделе био је прихваћен и у Србији. У начелу, Тракија је обухватала ејалет Чирмен, Бугарска ејалете Силистрија, Видин, Ниш и део ејалета Скопље, Албанија делове ејалета Скопље и Румелија, Македонија делове ејалета Скопље, Румелија и Солун или само Румелија и Солун, што је зависило од тумача, Тесалија део ејалета Солун и Епир ејалет Јањина.³ У изворима српског порекла ејалети и санџаци су врло често називани пашалуци, а казе нахије. На основу Закона о вилајетима из 1864, провинцијска управа је реорганизована. Уместо ејалета формиран су вилајети, такође подељени на санџаке и казе, уз бројне територијално-административне промене. Вилајет Босна је основан 1865, а у њему Новопазарски санџак, који је обухватао казе Нови Пазар, Митровица, Трговиште, Беране, Бијело Поље, Колашин, Пљевља, Сјеница, Пријепоље и Нова Варош.⁴ Ејалет Скопље је укинут 1868, а уместо њега је основан вилајет Призрен, који је обухватао санџаке Ниш, Призрен, Скопље и Дебар.⁵ Будући да се оснивање овог вилајета поклапа са горњом хронолошком границом рада, нема потребе износити појединости његове унутрашње структуре.

Ејалетима су управљали валије, санџацима кајмаками, а казама мудири, уз пратећи чиновнички апарат. Систем локалне управе је био тако организован да су провинцијски службеници били строго подређени централној власти Порте. На нивоу ејалета, санџака и у већим

³ Исио, 17–19, 45; К. Н. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press 1985, 116; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренској мира 1829. до Париској конфереса 1856. године*, Београд 1971, 78; S. Rizaj, „Moderna osmanska vlast u Vranjskoj i Prešovskoj kazi (1839–1912)“, *Врањски гласник* 7 (1971), 96–98; Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Историјска збирка (= ИЗ), 1402; М. Спасић, *Земљеописаније целој свешти*, Београд 1845, 39; Ј. Гавриловић, *Мали земљопис Књажевства Србије и Турској царства у Европи: за основне српске школе*, Београд 1850, 40–41; М. Мијатовић, *Обширни земљопис: за учећу се младеж у гимназији и полугимназијама Књажевства Србије*, Београд 1852, 49–66; Н. Крстић, *Обширни земљопис: за српске гимназије*, Београд 1863, 139–140; *Српске новине*, 13/25. 1. 1847, Турска; 29. 3. / 10. 4. 1849, Подлистак.

⁴ Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Схаре Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 10.

⁵ Н. Kaleshi, Н. J. Kornrumpf, „Das Wilajet Prizren. Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert“, *Судост-Форшунген* 25 (1967), 182–184; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш 2012, 53.

казама постојала су саветодавна већа, меџлиси, у које су, поред чиновника, улазили и представници локалних милета, по избору кајмакама. Хришћани у селима и у градовима су бирали своје старешине, коџобаше, који су били заступници својих заједница пред органима државне власти.⁶

Будући да османски попис из 1844. није објављен, не може се ништа поуздано рећи нити о укупном броју становника, нити о броју Срба у ејалету Скопље и побројаним казама ејалета Ниш, Босна и Румелија. У турском државном алманаху, салнами, за 1849. годину наведено је да „Срба има до 400000 око Призрена и Приштине”, а под Србима се подразумевају искључиво православни хришћани.⁷ Израз „око Призрена и Приштине” би се можда могао протумачити као Призренски и Приштински санџак, иако то није изричито наведено у извору. Према једном обавештајном извештају дечанских монаха и коџобаше села Ораховца из септембра 1849, број „српских, турских и латинских” кућа у казама Призренског и Приштинског санџака био је следећи: 1) у Призрену је било 1000 а у селима 2500 српских кућа, католичких кућа је било у граду 100, а муслиманских у граду и селима укупно 10.000; 2) у Ђаковици је било 100 а у селима 9 српских кућа, а муслиманских и католичких је било укупно 7000 у граду и селима; 3) у Пећи је било 300 а у селима 2700 српских кућа, а муслиманских у граду и селима укупно 6500; 4) у Приштинској кази је било укупно 3200 српских и 6500 муслиманских кућа; 5) у Ђилилану је било 90 а у селима 20.500 српских кућа, а 6000 муслиманских укупно у граду и селима; 6) у Вучитрну је било 100 српских кућа, у селима три нахије Вучитрнске казе свега 920 (у нахији Колашин 320, Кобаоник 350 и Косово 250), а муслиманских укупно у граду и селима 1500; 7) у Митровици је било 50 а у селима 100 српских кућа, а муслиманских у граду и селима 400. Српских кућа је укупно било 31.569, од којих градских, без Приштине, 1640, а 30.019 сеоских и градских у Приштини. Муслиманских и католичких кућа је укупно било 38.000.⁸ Пошто је просечан број становника једне сеоске и варошке куће, било српске, муслиманске или католичке, непознат, сваки покушај поређења изнетих података о броју кућа са бројем Срба наведених у салнами за 1849. би се свео на нагађање.

⁶ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, Cambridge University Press, 1977, 83–88; В. Стојанчевић, *нав. дело*, 78–79.

⁷ *Српске новине*, 29. 3. / 10. 4. 1849, Подлистак.

⁸ Архив Србије (= АС), Збирка Драгослава Страњаковића (= ЗДС), фасцикла 3, списак 11, Дечански монаси Антим и Агатангел, дечански подрумџија Младен Станојевић и ораховачки коџобаша Тона Симић, 13/25. 9. 1849, у Дечанима.

ТАНЗИМАТ

Султан Махмуд II је трасирао пут аутократској модернизацији Османског царства. Он је укинуо јаничарски ред, започео укидање спахија, увео је регуларну војску низам-и-цедид и војном силом уништио моћ локалних паша у провинцијама. Реорганизација државе по угледу на европске земље требало је да централизује и изнутра оснажи Царство и омогући му опстанак, пре свега, насупрот претензијама Великих сила. Један од услова да се то постигне био је и придобијање симпатија немуслиманских поданика за државу. Због тога су значајне речи султана Махмуда II: „Желим да царство не буде извор страха и ужаса за народ, већ да му буде подршка.” Он је умро у јулу 1839, а у новембру је проглашен чувени Гилхански хатишериф, акт којим је званично започет период танзимата, реорганизације Османског царства. Њиме је, пре свега, обнародовано начело једнакости свих поданика Царства без обзира на веру и гарантована је неповредивост живота, имовине и части свих поданика. Хатишерифом је још обећано да ће бити усвојени закони који ће обезбедити праведно опорезивање према имућности и равномерно регрутовање војника из свих области државе. Следећи важан реформски акт био је Хатихумајун, проглашен 1856, након Кримског рата. Њиме је поновљен принцип једнакости поданика Царства и проглашена су нека важна права за хришћане. Дозвољено је слободно обнављање старих и подизање нових сакралних објеката и школа у хришћанским заједницама и слободно вршење верских обичаја. Обећано је да ће сви поданици, без обзира на веру, бити запошљавани у јавним службама према способности. Обнародовано је да ће се спорови између муслимана и немуслимана решавати пред грађанским судовима мешовитог верског састава. Укинута је цизија, традиционални порез који су плаћали одрасли, радно способни мушкарци немуслиmani. Формално је уведена војна обавеза за све поданике Царства, али је дозвољен новчани откуп за немуслимане. Заправо, цизија је замењена новим порезом, војницом.⁹

Танзиматске реформе нису решиле неколико важних питања. Због недовољних административних капацитета, држава није могла да организује непосредно сакупљање основног пореза, ушура, десетка од пољопривредних производа, већ је десетак издаван под закуп, што је било извор разних злоупотреба које су падале на терет пореских обвезника. Чифлуци, већа имања на којима су сељаци обрађивали

⁹ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 78–90; *Знамениџа докуменџа за историју српског народа 1538–1918*, приредили Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад 2007, 224–227, 249–253.

земљу уз давање накнаде у одређеном проценту пољопривредних производа поседнику чифлука, нису укинута, нити је настанак нових чифлука био заустављен. Сељаци су на тај начин остали лишени дела производа свог рада. Премда је Хатихумајуном било обећано запошљавање хришћана у државним службама, оно практично није заживело. Остајући изван чиновничког апарата, у најширем смислу тог појма, хришћани, или бар њихова елита, нису изнутра били интегрисани у систем државне управе. Танзимат није решио ни питање нарастајућих национализама балканских хришћана, Срба, Грка и Бугара. Напротив, слободно подизање школа, па и цркава, обзнањено Хатихумајуном омогућило је снажан замах развиту национализама. Питање је, заправо, колико су водећи људи танзимата у овом периоду заиста разумели националне покрете, будући да је национални концепт, са тачке гледишта космополитске средине највиших управљачких кругова Порте, био тешко разумљив. Обнародована танзиматска начела и практични кораци у реорганизацији државе представљали су крупне промене у односу на традицију Османског царства и због тога су наилазили на отпор широких слојева муслиманског становништва. Та чињеница је додатно отежавала реформисање Царства.¹⁰

Не може се рећи да су Гилхански хатишериф и Хатихумајун остали мртво слово на папиру. Неспорно је постојање жеље и искрене намере Порте да се промене спроведу. Међутим, оне у Османском царству нису биле ни брзе, ни једновремене на читавој територији државе. Локални чиновници подређени су централној власти. Порта је непрекидно издавала наредбе усмерене у правцу побољшања рада провинцијске управе и искорењивања злоупотреба над поданицима.¹¹ На Порти је 1845. одржано саветовање о мерама које треба предузети ради побољшања економских прилика широм државе. У раду ове својеврсне „скупштине” учествовала су по два депутата, муслиман и хришћанин, из сваке казе и њихова мишљења су пажљиво саслушана и забележена.¹² Обнављање многобројних цркава и манастира и подизање лаичких основних школа за хришћанску децу, нарочито после Хатихумајуна, неспорна је чињеница. Тим пословима су руководиле хришћанске црквено-школске општине.¹³

¹⁰ И. Ортајли, *нав. дело*, 100–105, 113–115; S. J. Shaw, E. K. Shaw, *нав. дело*, 95–105.

¹¹ И. Ортајли, *нав. дело*, 15, 84; *Српске новине*, 22. 9. / 4. 10. 1846; 17/29. 12. 1846.

¹² *Српске новине*, 24. 2. / 8. 3. 1845; 7/19. 3. 1845; 6/18. 6. 1845; АС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење (= МИД–И), 1845, Ф 1 Р 110; Министарство иностраних дела – Внутерно одељење (= МИД–В), 1845, Ф 1 Р 11, Попечитељство внутерних дела Попечитељству иностраних дела, сбр. 414, 16/28. 3. 1845.

¹³ Вид. поглавље Помоћ манастирима, црквама и школама.

Основни предуслов за спровођење реформи био је мир. На подручју и у периоду којима се овде бавимо избиле су само две буне: једна хришћанска у Нишком санџаку 1841, о којој ће бити више речи, и једна муслиманска, албанска 1844. Та албанска буна је представљала оружани отпор централизацији државе, обзнањеном принципу једнакости поданика, новинама и обавезама – регрутацији у низам и порезу, које су реформе доносиле. Још 1840. јављали су се мањи немири и сукоби Албанаца са локалним властима у Прокупачкој, Призренској, Пећкој и Бихорској кази. Озбиљнији сукоби јавили су се 1843. у Скопском санџаку, када је започето регрутовање Албанаца у низам. У војсци која је угушила буну учествовало је око 1500 хришћана из околине Врања.¹⁴ У пролеће наредне године букнуо је општи албански устанак који је захватио широки простор од Прокупља до Дебра. Предводио га је албански главар Дервиш-цар из околине Тетова. Регуларна војска, низам, чију су авангарду чиниле нерегуларне јединице јужних Албанаца, Тоски, у неколико бојева (код Кичева, Катланова у близини Скопља и Качаника) сасвим је потукла побуњенике.¹⁵ На Порти је ова побуна албанских муслимана схваћена веома озбиљно. Упркос свему, они су били лојални поданици султана и важан извор војних снага, истина нерегуларних. Због тога је румелијски валија, као заповедник војске, добио наредбу да чак три пута позове побуњенике на предају пре него што их нападне, уз обећање да се низам и порез неће заводити међу Албанцима. Помирљивост Порте није уродила плодом. Истакнути предводници побуне су ухваћени и спроведени у Цариград на суђење и заточење, но и тада је показана изразита благост, као својеврстан залог за будућност. Смртне казне су одмах преиначене у доживотне робије, а сви заточеници су већ почетком 1846. амнестирани и пуштени кућама. Путни трошак од Цариграда платила им је држава.¹⁶

Масивно присуство низама на целој територији захваћеној побуном трајало је до јесени 1845. и омогућило је почетак реформи. У том периоду спроведена је регрутација Албанаца у низам „од Елбасана до Призрена” и од њих је наплаћен порез. Сваки локални отпор, на

¹⁴ АС, МИД–И, 1840, Ф 1 Р 90, Попечитељство унутрашњих дела Попечитељству иностраних дела, пбр. 5849/1839, 19/31. 1. 1840; 1843, Ф 3 Р 9, Ф 4 Р 138.

¹⁵ Опширно о устанку В. Стојанчевић, *нав. дело*, 230–231; С. Недељковић, „Устанак Арбанаса против турских власти у Скопском и Косовском пашалуку 1844. године (побуна Дервиш-цара)”, *Исцртаживања* 25 (2014), 249–260.

¹⁶ АСАНУ, Исписи, бр. 34, И П_{1–10}, кутија 11, Извештаји француских представника из Цариграда о Србији 1841–1843, 34/165, 166, 167, 168, 169, 170; *Српске новине*, 20. 5. / 1. 6. 1844; 7/19. 6. 1844; 17/29. 6. 1844; 5/17. 7. 1844; 13/25. 9. 1844; 26. 2. / 10. 3. 1846.

пример у околини Ђаковице 1845, војска је угушила силом. Под надзором војске, а кулуком свог становништва, пробијени су колски путеви преко Шар-планине и од Косова преко Новог Пазара и Нове Вароши до Вишеграда. Пописани су становништво и имовина и укинуте су спахије у Нишком, Приштинском и Призренском санџаку. Бившим спахијама из Нишког санџака је понуђена стражарска служба на караулама у Видинском санџаку. Установљени су грађански судови, састављени од муслимана и хришћана; у Скопљу је 1845. почео са радом и апелациони суд. Касније, почетком 1847, грађански суд је установљен у Новом Пазару, а спахије су укинуте. Све вести које су допирале до Србије од угушења албанске побуне до јесени 1845. описивале су стање хришћана од Скопља до Ниша као добро. Трговац оружјем, Јањевац Антоније Филиповић, егзалтирано је известио да сераскер у Приштини „враћа све што су Турци отимали Србима до 100 година уназад” и да се на Косову и у Херцеговини „Србима даје нека слобода”. Утврдило се да је „свака партија противна царској била покорена”. На крају 1845, начелник Крушевачког округа је са оптимизмом закључио да се топлички Албанци, „најупорнији у непокорности властима и насиљу према хришћанима”, навикавају „радњи и послу” и прогнозирао да ће временом постати „трудољубиви и мирољубиви народ”.¹⁷

Установљени режим је, уз мање или веће потешкоће и одступања, заживео и опстао након повлачења низама крајем 1845. Плаћање пореза и регрутовање у низам постали су редовна обавеза за Албанце из Топлице, Метохије и са Косова, коју су називали зулум, но којој су се,

¹⁷ АС, МИД–И, 1844, Ф 3 Р 6, Начелство Округа ужичког Попечитељству иностраних дела, бр. 1346, 5/19. 7. 1844; начелство Округа крушевачког истом, бр. 1660, 5/17. 7. 1844; исти истом, бр. 2506, 25. 9. / 7. 10. 1844; 1845, Ф 1 Р 223, начелство Округа црногорског истом, бр. 845, 5/17. 4. 1845; начелство Округа крајинског истом, бр. 1322, 7/19. 4. 1845; начелство Округа чачанског истом, бр. 1495, 14/26. 4. 1845; исти истом, бр. 1532, 21. 4. / 3. 5. 1845; исти истом, бр. 1639, 28. 4. / 10. 5. 1845; начелство Округа подринског истом, бр. 1796, 8/20. 5. 1845; начелство Округа ужичког истом, бр. 1363, 19/31. 5. 1845; начелство Округа чачанског истом, бр. 2490, 16/28. 6. 1845; исти истом, бр. 2687, 29. 6. / 11. 7. 1845; исти истом, бр. 3012, 21. 7. / 2. 8. 1845; исти истом, бр. 4418, 8/20. 10. 1845; начелство Округа крушевачког истом, бр. 3476, 15/29. 12. 1845; 1847, Ф 5 Р 58, начелство Округа чачанског Попечитељству иностраних дела, бр. 398, 1/13. 2. 1847; исти истом, бр. 428, 4/16. 2. 1847; МИД–В, 1845, Ф 1 Р 11, Попечитељство унутрашњих дела Попечитељству иностраних дела, сбр. 226, 16/28. 2. 1845; исти истом, сбр. 1287, 28. 7. / 9. 8. 1845; Министарство унутрашњих дела – Полицијно одељење (= МУД–П), 1844, Ф 6 Р 57; начелство Округа чачанског Попечитељству унутрашњих дела, бр. 265, 1/13. 7. 1844; 1845, Ф 1 Р 82; Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (= МУД–С), 1844, Ф 2 Р 5, Карантин Мокра Гора Попечитељству унутрашњих дела, бр. 278, 9/21. 9. 1844; 1845, Ф 4 Р 99; *Српске новине*, 23. 9. / 5. 10. 1844; 13/25. 10. 1844; 28. 10. / 9. 11. 1844; *Новине чийалиишиа београдској*, 14/26. 2. 1847, Турска.

врло нерадо, ипак повиновали.¹⁸ У Призренском санџаку су 1847. укинути сејмени и гавази, као нерегуларни органи јавне безбедности, и уместо њих је заведена плаћена државна полицијска служба. *Српске новине*, званични лист Кнежевине Србије, као доказ побољшања прилика у Турској, објавиле су исте године вест да су у Нишу тројица хришћана постали поседници чифлука, што је до тада било незамисливо. И током наредних неколико година у истом листу су објављивани дописи из Ниша, уз дозу срачунатог претеривања, о потпуној једнакости хришћана и муслимана, успешном раду грађанског суда и сл.¹⁹

Након Кримског рата, у ком су у великом броју учествовали муслимани из Румелијског и Скопског ејалета,²⁰ као да се осетила нека попустљивост државне власти према Албанцима. Последице су се убрзо осетиле. Пећки мудир је 1863. морао уз војну пратњу да скупља вишегодишњи заостали порез из појединих албанских села, и том приликом је био рањен.²¹ У Пећкој и Ђаковичкој кази су наредне године Албанци одбијали да плате порез и дају регруте, сукобљавајући се са војском. Крајем 1866. и почетком 1867. предузет је прави мали војни поход по албанским селима исте две казе, праћен употребом артиљерије и рушењем кула у Лоћанима, Истинићу и Јунику, а све да би становништво било приморано на испуњавање поданичких обавеза.²²

Карактеристично је за читав обрађени период да наоружани хришћани нису били изузетак. У Новопазарској кази власти су, у контексту немира у Босни, позвале Србе у војску, с тим да дођу без пушака, само са пиштољима и ашовима. Наредне године је спроведено разоружање хришћана на Косову због бојазни од ширења побуне која је у то време трајала у Видинском санџаку.²³ Примери бегунаца из Метохије, околине Лесковца, Бијелог Поља, Новог Пазара и са Косова, који су се склањали у Србију након убистава Турака или Албанаца, почињених у одбрани или због крвне освете, сведоче да се Срби нису

¹⁸ АС, МУД–С, 1848, Ф 4 Р 89, Карантин Алексинац Попечитељству унутрашњих дела, бр. 204, 10. 4. 1848; ЗДС, фасцикла 4, списак 14, начелник Округа чачанског, М. Драгићевић, господину (Томи Ковачевићу или Илији Гарашанину), 4/16. 5. 1848, Рашка; исти истом, 26. 5. / 7. 6. 1848; фасцикла 3, списак 12, Васа Мировић Томи Ковачевићу, 4/16. 5. 1850, Рашка.

¹⁹ *Српске новине*, 18. 2. / 2. 3. 1847; 20. 10. / 1. 11. 1850; 8/20. 2. 1851.

²⁰ *Српске новине*, 14/26. 7. 1853.

²¹ АС, МУД–С, 1863, Ф 2 Р 43, Карантин Рашка Министарству унутрашњих дела, бр. 67, 31. 5. / 12. 6. 1863.

²² АС, Митрополија београдска (= МБ), 1866, 1005; 1867, 116.

²³ АС, МИД–И, 1849, Ф 3 Р 54, Начелство Округа крушевачког Попечитељству иностраних дела, бр. 971, 15/27. 3. 1849; *Српске новине*, 4/16. 7. 1850, допис из Крушевца 29. 6. / 11. 7. 1850.

устрчували да оружје употребе када је то било потребно.²⁴ Алексије Поповић, парох села Комарани у близини Нове Вароши, побегао је 1847. у Србију намеравајући да се више никад не врати у Турску, „где свештеници поред себе у олтару шишане на страни држећи свету литургију служе”.²⁵ У Скопљу је 1845. било 62 хришћанска домаћинства оружара.²⁶ Трговци из „Албаније”, Мицо Илијић и Мето Решановић, снабдевали су пушчаним и пиштољским кременом војску Кнежевине Србије 1843. и 1844.²⁷ Тешко је, међутим, рећи какво оружје су хришћани поседовали и у којој количини.

Већ је споменуто да су хришћанска села и хришћанске заједнице у варошима имали своје старешине, коџобаше, који су служили као представници својих једноверника пред властима. Они су понекад називани и кнезови. Будући да је реч о својеврсној установи хришћанске самоуправе, коџобаше заслужују да им се посвети пажња. Поред сеоских и варошких коџобаша, на пример Максима Мићића или Мићовића из Вучитрна (1844),²⁸ Тоне Симића из Ораховца (1848), трговца Илије Јаћића из Пећи (1855),²⁹ извесног Стојанче из Ниша (1856),³⁰ Јеротија Станића из Новог Пазара (1861),³¹ у изворима се спорадично спомињу и „нахијске коџобаше”. Непосредно након Нишке буне 1841, сераскер Јакуб-паша поставио је двојицу коџобаша у Нишкој „нахији”, издавши им писане акте о постављењу, бурунџије.³² Наредне године је босански валија издао бурунџију Мићи Борисављевићу из Нове Вароши да „он преко свију осталих кнезова најстарији буде, и у споразумленију са

²⁴ АС, МУД–С, 1844, Ф 2 Р 2, Састанак Рашка Попечитељству унутрашњих дела, бр. 54, 12/24. 4. 1844; Карантин Мокра Гора истом, бр. 164, 6/18. 6. 1844; 1846, Ф 2 Р 7, Карантин Рашка истом, бр. 301, 4/16. 11. 1846; 1863, Ф 1 Р 144, исти истом, бр. 28, 8/20. 3. 1863; исти истом, бр. 40, 31. 3. / 12. 4. 1863; исти истом, бр. 48, 23. 4. / 5. 5. 1863; исти истом, бр. 50, 30. 4. / 12. 5. 1863; Ф 2 Р 43, исти истом, бр. 57, 15/27. 5. 1863; исти истом, бр. 67, 31. 5. / 12. 6. 1863; 1864, Ф 4 Р 22; исти истом, бр. 139, 4/16. 11. 1864; МИД–В, 1840, Ф 4 Р 101, Попечитељство унутрашњих дела Попечитељству иностраних дела, сбр. 1269, 16/20. 8. 1840; МИД–И, 1842, Ф 2 Р 79.

²⁵ АС, МБ, 1847, 775.

²⁶ М. Јагодић, *Хришћани досељеници у Скопљу 1845: прилози проучавању миграција у Старој Србији*, у зборнику радова *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, Ниш 2014, 49.

²⁷ АС, Државни савет (= ДС), 1844, 277; 1845, 99; МИД–В, 1846, Ф 2 Р 189.

²⁸ *Osmanlı Arşiv Belegelerinde Kosova Vilayeti*, Istanbul 2007, 400.

²⁹ АС, МБ, 1855, 657.

³⁰ АС, МИД–И, 1856, Ф 6 Р 102.

³¹ АС, МИД–В, 1861, Ф 2 Р 166.

³² Д. Трајковић, „Грађа за историју Нишке буне у 1841. години”, *Лесковачки зборник* 10 (1970), 246.

забитом Мехмед Арапом све нужне ствари чини”.³³ Андрија Милетић из села Трећак „нахије Куршумлијске” помиње се 1850. као „вилајетски кнез”.³⁴ Мада овај израз није сасвим јасан, могао би значити да је Милетић био нешто више од сеоског старешине. Исте године је нишки валија поставио Гогу Еленина за „кнеза у целој Пиротској нахији”.³⁵ Извесни Марко из села Баре крај Новог Пазара потписао се 1861. на једном акту као „кмет Јелечки”, што би значило „Јелечке нахије”.³⁶ За разлику од неколико наведених коџобаша који су били постављени, Перуша Стевановића изабрали су саборно кметови педесет и четири косовска села 1847. да буде „начелник на кметови косовски сиест коџобашиа”. Његов посао је био да заступа хришћане из тих села пред судом, кајмакамом, валијом или по потреби у Цариграду, а као плату примао је по два шеника пшенице годишње на сто кућа из свих села, које би му сваки кмет носио у град. Његов избор је потврдио митрополит рашко-призренски Игњатије. У дефтеру вароши Приштине из 1844. забележен је као коџобаша приштинских хришћана „Ставе син Петрошев”.³⁷ Готово је извесно да је реч о истој особи, а да су у попису пермутовани име и име оца, тј. презиме, и да приређивач није добро унео самогласнике.

О јавним активностима ових коџобаша може се мало рећи. Перуш Стевановић је 1853. боравио у Цариграду, безуспешно заступајући народни захтев да пазарни дан више не буде недеља. Зна се да је наредне године у три наврата интервенисао код власти због турчења девојака, и то двапут успешно. Спречио је 1854. дечанског монаха Серафима Ристића у намери да рашко-призренски митрополит Партеније, уз накладу од 2500 гроша, претвори манастир Девич у метох Дечана.³⁸ Андрију Милетића су 1850. из заседе напали и ранили Албанци, на њега од раније кивни, зато што је прикривао неку српску девојку коју су хтели да потурче. Сем тога, он као „кнез” није забранио народу да подноси жалбе на зулум власти у Нишу, а и лично се више пута жалио.³⁹ Када су Турци из Ораховца 1849. отели једну хришћанску девојку из истог села

³³ АС, МУД–С, 1842, Ф 2 Р 69, Карантин Мокра Гора Попечитељству унутрашњих дела, бр. 20, 18/30. 1. 1842.

³⁴ АС, МУД–П, 1850, Ф 1 Р 46, Начелство Округа крушевачког Попечитељству унутрашњих дела, бр. 4696, 11/23. 9. 1850.

³⁵ АС, ЗДС, фасцикла 3, списак 12, С. Радојчић Т. Ковачевићу, 10/22. 6. 1850, Алексинац.

³⁶ АС, МИД–В, 1861, Ф 2 Р 166.

³⁷ Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Београд 1987, 223–224; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 384.

³⁸ М. Јагодић, „Извештај Василија Ђорђевића о догађајима у Старој Србији из јула 1854”, *Мешовића ираћа. Miscellanea* 36 (2015), 198, 199, 201.

³⁹ АС, МУД–П, 1850, Ф 1 Р 46, Начелство Округа крушевачког Попечитељству унутрашњих дела, бр. 4696, 11/23. 9. 1850.

намеравајући да је потурче, Тона Симић се у Призрену пожалио суду и кајмакаму. Том приликом су га Турци пребили. У страху за живот, скло-нио се на извесно време у манастир Пећку патријаршију.⁴⁰ Ако се на основу ових неколико сведочанстава уопште могу извлачити закључци, рекло би се да су се коцобаше у начелу старале о проблемима народа који су заступали пред властима. Очигледно, турчење жена је било на врху листе приоритета.

ЗУЛУМИ

Мерило успеха танзимата за државу и појединца није било исто. Учвршћивање војних снага државе, реформа провинцијске управе или нечег другог мало је по себи значило једном султановом поданику, уколико није истовремено доносило побољшање, осетно у свакодневном животу. Проглашавање једнакости свих становника Царства представљало је, пре свега, добро схваћен интерес државе од стране султана и високих чиновника Порте. Међутим, пут од Цариграда до удаљених провинција и забачених села био је дуг, а препреке на њему многобројне. Највећу је свакако представљало вишевековно наслеђе исламске државе, утемељене на неједнакости муслимана и других поданика. Мерило успеха танзиматских реформи за хришћане у областима о којима је реч био је степен сигурности живота, имовине и части. Зулуми, или тлачење, над хришћанима били су стална појава и доказ о раскораку између жеља и могућности творца танзимата. За разлику од последње две деценије османске управе на Балкану, када су конзули Србије у Приштини, Скопљу и Битољу стално бележили готово сваки појединачни случај насиља над хришћанима, сведочанства о зулумима у овом периоду су спорадична. О њима се сазнаје из молби и жалби које су стизале до Београда, Петрограда или Цариграда, или из обавештења која су из Турске у Србију доносили трговци, калуђери и бегунци. Осим што су спорадични, извори о зулумима су по садржају врло неуједначени: неки бележе појединачне примере, а неки само општа места. Због тога је могућност њихове систематизације или статистичке обраде искључена, а слика коју пружају непотпуна, мада не и неуверљива.

Вољом историје, смрт султана Махмуда II поклопила се са абди-кацијом кнеза Милоша. Њихов једновремени одлазак Турци у Нишу дочекали су са радошћу, говорећи хришћанима у септембру 1839: „Ваш господар нема и ваш цар нема, сада да видите!” Народном сабору пред новом црквом присуствовао је, уз нишког коцобашу Живка, и турски

⁴⁰ АС, ЗДС, фасцикла 3, списак 11, Јеромонаси Рисантије и Никодим, 12/24. 9. 1849, у Пећкој патријаршији.

буљукбаша. Увече је буљукбаша натерао девојке да му играју, „па вата куд не ваља, а сам кнез седи па ништо не говори”. Присутни су трпели бешчашћење жена и после малодушно изјавили: „Какав паша, такав буљукбаша, такав кнез.”⁴¹ У исто време, Срби из околине Новог Пазара су се жалили на глобе и изнуде сејмена и повремене пљачке муслимана из оближњег села Ковачева.⁴² Руској амбасади у Цариграду достављене су 1840. колективне жалбе хришћана из Скопља и Призрена на насиља турских власти и посебно Албанаца.⁴³ Изостанак непосредног испуњења обећања из Гилханског хатишерифа само је утврђивао хришћане у уверењу да бољитка у Турској не може бити. У таквој средини припремљена је Нишка буна 1841. После њеног брзог слома, избегли устанички вођи су зулумом правдали побуну: прекомерним порезом, силовањем жена и насилним турчењем. Испоставило се да су прилике пред буну биле благостање према приликама након ње. Спаљено је 225 села уз пљачке, убиства и сваковрсна разбојништва која је починио албански башибозлук. Око 10.000 хришћана нашло је спас у привременим збеговима иза српске границе. Турске власти су касније новцем надокнадиле део причињене штете.⁴⁴

Спас од исламизације појединци су налазили у Србији. Стојан Грбовић из Призрена, чија је сестра потурчена, побегао је 1843. На редне године, четири брата Михаиловића из села Избице у непосредној близини Новог Пазара, чија је задруга имала 34 члана, учинили су исто да спасу сестру коју су Турци наумили да отму.⁴⁵ Албанска побуна 1844. била је праћена убиствима хришћана у селима око Скопља (Башино Село, Катланово, Маџари, Балимбегово, Кучевиште), Лесковца, Врања, Призрена. Манастир Св. Богородице Пречисте код Кичева и цркве у Врању и Бабином Мосту на Косову спаљени су.⁴⁶

⁴¹ АС, МИД–И, 1839, Ф 3 Р 50.

⁴² АС, МИД–И, 1840, Ф 1 Р 216.

⁴³ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1 (Дополнения), ед. хр. 7, Народни захтеви из Скопља и околине упућени руском цару, 15/27. 6. 1840; Народни захтеви из Скопља и околине упућени руском цару, 13/25. 8. 1840. Захваљујем колеги Данку Леовцу, који ми је уступио ова документа.

⁴⁴ С. Андрејевић, *Нишке буне. Ослободилачки покрети од 1833. до 1842.* Ниш 2003, 53–63, 103–114; С. Недељковић, *Учешиће Арбанаса у јушењу Нишке буне 1841. године*, у зборнику радова *Устаници и побуне Срба у Турској у XIX веку (йоводом 170 йодина од избијања Нишке буне)*, Ниш 2012, 7–23; Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејевске скуйишћине, свеска I*, Београд 1870, 432–435.

⁴⁵ АС, МУД–С, 1843, Ф 2 Р 14; 1844, Ф 2 Р 2, Браћа Михаиловићи кнезу Александру, 17/29. 3. 1844, на граници, Рашка.

⁴⁶ АС, МИД–И, 1844, Ф 3 Р 6, Карантин Алексинац Попечитељству унутрашњих дела, бр. 230, 6/18. 3. 1844; S/GB (= микрофилмовани извештаји британских дипломатских

Након угушења албанске побуне, 1845, Турци су потурчили дванаестогодишњег Павла Пешића из села Цера, који је радио као слуга у Нишу. У исто време, Јања, ћерка Николе Митића из села Горњи Матејевац Нишке казе, добровољно је прешла у ислам и побегла у Ниш да се уда за извесног педесетогодишњег Смаила. Митрополит рашко-призренски Игњатије успео је 1846. уз помоћ власти да избави неколико жена, „уграбљених од стране проклетих Арнаута” неколико година раније. Једна од њих је родила ћерку, која није била крштена и која није могла да живи у Призрену као хришћанка. Митрополит ју је држао сакривену неко време и згодном приликом је тајно пребацио у Србију, препоручивши бригу о њој митрополиту српском Петру Јовановићу.⁴⁷ У Метохији, на Косову и у Топлици 1847. су учестале пљачке Срба и путника на друмовима. Два свештеника, враћајући се из Ниша у Дечане, опљачкани су и убијени у близини Куршумлије.⁴⁸

Срби из Нове Вароши жалили су се српском кнезу Александру 1848. на зулуме буљукбаша, оних који је требало да чувају ред. У жалби су поименце набројали Србе који су глобљени и злостављани. Поступак буљукбаше Идриза Реждулића према Арсенију Чукићу из села Јевика југоисточно од Нове Вароши је упечатљив: „Свега га, па провуче колце кроз конопац, па привија док прси не искоче и на прсима кожа пукне и из ноката црна крв лије, па и јопет његови сејмени моле да више мучи, те сиром даде гроша 80 да га пуште.” Поред глобљења, други зулум на који су се жалили било је силовање жена и девојака: „Сејфија буљубаша у наију Пазарску девојкама србским што је силовао и родило се 17 копилади те и данас биеле косе плету, а што је са женама чинио, коју је бегенисао, броја нема. ... Што је Ајдин буљубаша копилади начинио зором 64: коју цуру и снашу бегенисо, то је радио.”⁴⁹

представника) 87, Foreign Office (= FO), 195/222, Фонбланк Канингу, бр. 59, 27. 9. 1843, Земун; 195/236, исти, бр. 12, 5/17. 4. 1844, Земун; МУД–С, 1844, Ф 2 Р 5, Карантин Алексинац Попечитељству унутрашњих дела, бр. 281, 20. 3. / 1. 4. 1844; МБ, 1846, 421; К. Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије 1–1*, Београд 1979, број документа (= бр.) 295; *Задужбине Косова*, Призрен, Београд 1987, 612–613.

⁴⁷ АС, МИД–И, 1846, Ф 1 Р 4; МБ, 1846, 422. Дванаест година касније, рашко-призренски митрополит Мелетије је, такође тајно, спровео у Србију Агну, кћи Закину, из Призрена, коју су Турци хтели да потурче, па им је некако умакла, АСАНУ, Заоставштина Константина Николајевића, III/8, инвентарни број 3/179, Ђ. Вучковић, директор карантина Рашка, К. Николајевићу, 23. 1. / 4. 2. 1858, Рашка.

⁴⁸ АС, МИД–И, 1847, Ф 5 Р 58; *Новине чистиалиштва београдског*, 20. 6. / 2. 7. 1847.

⁴⁹ АС, ЗДС, фасцикла 4, списак 14, Вуле Цуца, Марко Симеуновић, Алекса Гмизовић кнезу Александру Карађорђевићу, 24. 4. / 6. 5. 1848, Нова Варош. Добровољно прешавши у ислам крајем 1849, сјенички хлеббар, родом Нововарошанин, Јово Толвић, хтео је да у ислам преведе и своју жену. Но, она на то није пристала и морала је да побегне уз

У селу Дечани, потурчењак Стојко – Хусеин, оteo је 1848. уз помоћ Албанаца ћерку Ристе Марковића из истог села, превео је у ислам и узео за жену. Када се њен рођак Крста пожалио властима у Ђаковици на насиље, Хусеин га је убио, а жену је задржао.⁵⁰ У једном обавештајном извештају, прилике у Метохији 1850, „од Гусиња до Призрена“, овако су сумиране: „Стоку који газда имаде, Турци отераше, но штавише у рз ударише, ће нађоше добру и младу жену на гласу девојку, узеше, одведоше решима да није за Вла рођена веће за Турчина. Ако би који од Срба штогод проговорио, тај главом плаћа.“⁵¹

За разлику од рашких и метохијских, хришћани из Нишког санџака су се 1850. жалили превасходно на злоупотребе приликом закупа десетка и плаћања неких других обавеза. Сем тога, истицали су да пољаци, муслимани, у дослуху са нишким кадијом наговарају девојке по селима да добровољно прелазе у ислам и потом их доводе кадији у харем. Нишком валији је извесни Мијалко, јорганџија из Ниша, подводио хришћанске дечаке од дванаест и тринаест година за новац, док га у томе није спречио нишки митрополит.⁵²

У првој години Кримског рата, приштински трговац Васа Ђорђевић је писао да су „Арнаути много побеснели: излазе на пут, плене, ноћу краду нашу сиротињу.“ Турци у Приштини су потурчили неке девојке и нису хришћанима дали да их виде. Наредне године је извештавао о албанским хајдучким четама и њиховим пљачкама и повременим отмицама српских девојака. Ипак, вредан је пажње један наизглед незнатан догађај у Приштини, који лепо илуструје схватање прокламоване равноправности: „Први дан рамазан, проходући Томрук агаси, сиреч капи буљукбашија, кроз чаршију. Седећи от трговца Димитрије Филић на кошиски дућан, турио ногу преко ногу, а онај речени буљукбаша избије га и ухапси га што му неје се дига[о] на ноге. Толико молба док да га пушти.“⁵³

Калуђери Пећке патријаршије су, у општим цртама, на следећи начин описивали стање Срба у Пећкој и суседним казама за време

помоћ пријатеља у Србију. Настанила се у Ивањици, АС, МИД–И, 1850, Ф 1 Р 73.

⁵⁰ Исто, начелник Округа чачанског М. Драгићевић попечитељу унутрашњих дела И. Гарашанину, 26. 5. / 7. 6. 1848, Чачак, приватно.

⁵¹ АС, ЗДС, фасцикла 3, списак 12, В. Мировић Т. Ковачевићу, 6/18. 4. 1850, Рашка. О учесталом отимању стоке од Срба у Метохији 1848–1851, АС, МБ, 1851, 685.

⁵² Исто, С. Радојчић Т. Ковачевићу, 10/22. 6. 1850, Алексинац; исти истом 14/26. 9. 1849; жалба хришћана из Ниша султану, 21. 8. / 2. 9. 1850.

⁵³ АС, ЗДС, списак 5, бр. 107, В. Ђорђевић Т. Ковачевићу, 24. 4. / 6. 5. 1853, Приштина; М. Јагодић, „Извештај Василија Ђорђевића о догађајима у Старој Србији из јула 1854“, 195–206.

Кримског рата: „У Пецку нахију не има село, ни кућа што није који убивен, поробљен, упаљен, шта није отета девојка, што човек се не може досетити, свакијаки зулум чине такођер и Призренска, Приштемачка Косово, Вучитрнска, Гиланска, Новопазарска, Врањска, Скопска и Тетовска и друге нахије, но ове особито страдају, еле има један ред за те нахије, еле никакав на Пецка нахија.” За Албанце су писали да се „не боје ни цара, ни никаке власти”, те да ни поп ни калуђер не смеју слободно да изађу у чаршију, јер их гађају камењем и балегом. А Турци, власт, гледају, смеју се и говоре: „Попу трнокоп, ме синцир, ме коноп!” Тај је израз упамћен из времена Првог српског устанка, кад су неког калуђера из Студенице обесили на врби у Пећи.⁵⁴ Током Кримског рата, па ни после проглашења Хатихумајуна, калуђери Пећке патријаршије и Дечана нису могли да извести о побољшању прилика. Напротив: „Пропаде вас народ, а особито нигди није зулума ка у Пећ и Пећској и Ђаковачкој нахији; све турче, надежда изгуби се.”⁵⁵

Крајем педесетих година XIX века у Босни, Херцеговини и Видинском санџаку јављали су слаби или јачи бунтовни покрети хришћана, незадовољних аграрним односима и својим свеукупним положајем. У мањој мери, узнемиреност се осећала и у Нишком санџаку. Русија је у мају 1860. званично поставила пред остале силе питање положаја хришћана у Турској. Да би унапред онемогућила наметање каквих мера, Порта је у лето исте године послала великог везира Мехмед Кибризли-пашу у инспекцијско путовање по европским деловима Царства, ради утврђивања чињеничног стања и спровођења потребних мера у смислу побољшања положаја хришћана. Велики везир је, између других места, посетио Пирот, Ниш, Приштину, Скопље и Велес. У Нишу и Пироту су хришћани пред њега износили жалбе везане за аграрне односе, у Скопљу и Велесу везане за црквено-школска питања, а у Приштини му је архимандрит Дечана Серафим Ристић предао жалбу на зулуме у Пећкој кази.⁵⁶ Тај документ, објављен у наставцима 1861. у београдским *Српским новинама* и 1864. као засебна публикација, представљао је језгровиту хронику страдања Срба у метохијским селима од албанских разбојничких банди, сажету у 71 ставку. Свака је садржала

⁵⁴ АС, ДС, 1854, 80.

⁵⁵ АС, МБ, 1854, 964; 1855, 70; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878. Књига I 1856–1866*, приредили В. Крстић, Р. Љушић, Београд 1983, документ број (= бр.) 1, 16.

⁵⁶ Ј. Хаџи-Васиљевић, „Српски народ и турске реформе (1852–1862)”, *Брасиво* 15 (1921), 153–191; Г. Јакшић, В. Вучковић, *Својна историја Србије за владе кнеза Михаила. Први Балкански савез*, Београд 1963, 46–47; М. Екмечић, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878, у: Историја српског народа V-1*, Београд 1981, 478–480.

име и место становања оштећених, имена починилаца дела и кратке описе дела. Међу њима је било побројано 48 убистава, 15 силовања жена и стотине пљачки, превасходно крупне стоке и покућства.⁵⁷ Ништа боље није одсликавало разлику у положају хришћана у Нишком санџаку и Пећкој кази од садржине жалби изнетих пред великог везира. Док се у Нишу Мехмед Кибризли-паша посветио питању аграрних односа, у Приштини на то уопште није обраћао пажњу, иако је тамо стање било много горе. Путујући истим областима 1867, британски конзул у Београду Лонгворт се распитивао зашто је велики везир тако поступио и увек је добијао исти одговор – „да је то Арнаутлук”, земља у којој је карабин врховни судија и у којој су људи – Албанци – главна „роба”, коју Порта већ дуго користи као башибозлук.⁵⁸

Поред побројаних, још једна појава заслужује пажњу, која се, бар у неким случајевима, извесно може подвести под зулум. То је било подметање пожара у дућане богатих српских трговаца. Знало се да су „Турци” намерно запалили дућан Лазара Стерђевића и још седам других српских дућана у Пећи 1856. У истом граду, три године касније, запаљена су два двоспратна дућана у власништву Илије Јаћића и Илије Ракића. Штета у обе паљевине се мерила стотинама хиљада гроша.⁵⁹ Сви српски дућани у Приштини су горели 1859. и 1862. Неки трговци, који су се после првог пожара опоравили, коначно су пропали после другог. Сумњало се да су Турци паљевину подметнули.⁶⁰ У Призрену су 1854. изгорела 72 српска дућана. Не зна се како је пожар избио.⁶¹ Не зна се ни како су избили пожари у Новој Вароши 1864. и Бијелом Пољу 1865, у којима су страдали српски дућани.⁶² Упропашћавање трговаца – који су били не само најбогатији и одржавали међусобне везе и везе са Србијом, већ и најистакнутији у руковођењу пословима црквено-школских општина – било је равно обезглављивању српског народа у тим крајевима.

⁵⁷ С. Ристић, *Плач Сџаре Србије*, Исток, Лепосавић 2004; *Српске новине*, 28. 1. / 9. 2. 1861; 31. 1. / 12. 2. 1861; 4/16. 2. 1861; 7/19. 2. 1861; 9/21. 2. 1861.

⁵⁸ АС, S/GB 110, FO 195/882, Лонгворт амбасади у Цариграду, бр. 33, 1. 11. 1867; у прилогу извештај Лонгворта лорду Стенлију 19. 10. 1867.

⁵⁹ АС, МБ, 1856, 477; 1859, 611; ДС, 1859, 152; Хаџи Серафим Ристић, *Плач Сџаре Србије*, 47.

⁶⁰ АС, МПс–П, 1869, Ф 9 Р 2274, Приштинска општина митрополиту Србије, 30. 6. / 12. 7. 1865, Приштина; 1875, Ф 9 Р 103.

⁶¹ АС, МИД–И, 1855, Ф 2 Р 138; ДС, 1855, 89; МБ, 1854, 892.

⁶² АС, МПс–П, 1865, Ф 3 Р 506; 1906, Ф 45 Р 28, Општина белопољска Министарству просвете Србије, 19. 2. / 3. 3. 1866; МУД–С, 1865, Ф 2 Р 10, Карантин Рашка Министарству унутрашњих дела, бр. 62, 8/20. 5. 1865; ДС, 1866, 110.

О АУТОРУ

Милош Јагодић (1975) је ванредни професор Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, где је и стекао све степене високе стручне спреме. Проучава историју српског народа у XIX и почетком XX века. Аутор је монографија *Насељавање Кнежевине Србије (1861–1880)*, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914: њихови оквири и Нови крајеви Србије (1912–1915)* и више научних чланака; приредио је за штампу *Дневник Николе Крсћића (Приватни и јавни животи I–II, са Александром Вуле-тић, и Јавни животи I–IV самостално)*.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	5
УВОД.....	7
Простор	7
Танзимат.....	10
Зулуми.....	17
ИМЕ ЗЕМЉЕ	23
Стара Србија	23
Бугарска, Арнаутлук/Албанија, Македонија	37
ИМЕ НАРОДА.....	43
Срби.....	43
Бугари	49
БИЋЕ КАО ШТО ЈЕ БИЛО.....	53
МИ СРБИ, БРАЋА ВАША.....	71
ДРЖАВА НА ЈУГУ	81
ПРИПРЕМА УСТАНКА	109
ПОМОЋ МАНАСТИРИМА, ЦРКВАМА И ШКОЛАМА.....	133
ЗАКЉУЧАК.....	163
Извори и литература	167
Именски регистар	173
Географски регистар.....	179
О аутору	185